

REJTÉLY ÉS VARÁZSLAT

SOMLAI PÉTER

Max Weber:

Gazdaság és társadalom

A megértő szociológia alapvonalai 1.

Szociológiai kategóriáiban

Ford.: Erdélyi Ágnes

A fordítást az eredetivel egybevetette

Bertalan László

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

329 old., 120 Ft

Max Weber:

Gazdaság és társadalom

A megértő szociológia alapvonalai 2/1.

A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái

Ford.: Erdélyi Ágnes

A fordítást az eredetivel egybevetette

Bertalan László

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

373 old., 580 Ft

Igazi tudományos esemény a hazai könyvkiadásban a *Gazdaság és társadalom* szövegének fordítása és megjelenése, pontosabban elkezdése. Végre a magyar olvasó rendelkezésére áll majd a modern szociológia egyik klasszikus műve, a munka, melynek hatását elődei és kortársai közül nagyon kíváncsiak mérhetjük.

A megjelenés azonban több lehet, mint könyvésztí esemény. Az új vagy első találkozás alkalmat nyújthat arra is, hogy ezt a szöveget és szerzőjének nézőpontjait mai társadalomelméleti és szociológiai problémák újragondolására használjuk. Ehhez kívánok hozzájárulni írásommal.

Max Weberről, elméleteiről, módszeréről nagyon sokat írtak szerte a világon, s van már magyar nyelvű Weber-irodalom is. A tényszerű bemutatást ezért mellőzhetnénk is, ha az ismerősség nem lenne megtevésztő. Márpedig úgy látom, hogy pontosan erről

van szó. De Weber nézeteinek és főművének azonosítását nemcsak a sablonok nehezítik, hanem még inkább a rejtélyes részletek és az elemző döntésére váró ellentmondások.

A SZERZŐ REJTÉLYEI

Kezdjük a szerző, pontosabban a „tudomány mint hivatás” problémáját felvető tudós körüli értelmezési zavarokkal. Max Weber nézete szerint éles határt kell húzni a társadalomkutató és a közélet emberének dolga, szerepe között.¹ A tudós tevékenysége legyen a szakszerű munka, irányuljon minél inkább tárgyi tartalmakra, racionális vitákban eldönthető eszközökre és minél kevésbé értékek választására. A kutatás eredményeként majd hozzátehet valamit az emberiség közös tudásához, de hozzájárulásának sorsa csakis az lehet, hogy eredményeit hamarosan, évek vagy legfeljebb egy-két évtized után túlhaladják. Ezzel szemben a közélet szereplőjére egészen másfajta teendők várnak. A politikusokra az aktuális ügyek gyakorlati eldöntése, míg a „prófétákra és a demagógokra” a tömeg meghódítása és meggyőzése.

Weber álláspontját nem úgy kell értenünk, hogy szerinte lehetséges hézagmentesen határvonalat húzni az értékek és tények, a normatív rendszerek és az objektíven megismerhető valóság közé. Inkább a következőről van szó: az említett szférák, tevékenységek és szerepek elválasztását Max Weber kívánatosnak, sőt az európai fejlődés szempontjából nélkülözhetetlennek tartotta. Akkor is, sőt annál inkább törekedni kell az értékmentességre, minél jobban tudjuk, hogy elvileg nem lehetséges a megismerő ember szétszakítása megállapító és értékelő lényre. Jól megvilágította ezt egyik előadásában: „...hogyan képzelhető el, hogy egyházi és államformákkal foglalkozó vagy a vallás történetét tárgyaló kollégiumon egyfelől egy hívő katolikus, másfelől egy szabadkőműves azonos értékelésre jusson, – hogy valaha is egyetértsenek ezeknek a dolgoknak az értékelésében?! Ez ki van zárva. És az egyetemi oktatónak mégis arra kell törekednie és azt a követelményt kell maga elé szabnia, hogy egyiknek is, másiknak is hasznára legyen ismereteivel és módszereivel.”²

A század eleje óta sokszorosan differenciálódott ennek a kérdéskörnek ismeretelméleti, tudományelméleti, értékelméleti vonatát, a tudás- és tudomány-szociológiába és más területekre tartozó tematikája. Nem kívánom most jelezni azt a néhány

¹ Vö. tudományelméleti munkáival, magyarul: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1970. 9-156. old.

² Uo. 146. old. (A tudomány mint hivatás)

utat, amit az ide tartozó érvek és koncepciók labirintusában valameddig ismerek. Inkább Weber *személyes sorsának* több paradoxonára utalnék.

Először is arra, hogy miközben ágált a szerepek keveredése és az így adódó zavarok ellen, saját életében és tevékenységeiben állandóan összekeveredtek ezek a szerepvállalások. Nemcsak a parlamentarizmusért szállt síkra a sajtóban, hanem lelkes nacionalistaként nyilvánosan támogatta hazája fegyverkezését, a német császárság gyarmatosító igényeit és imperialista szerepét is. Továbbá pártot szervezett, a világháború alatt beadványokat írt a császárnak, cikkei jelentek meg, melyekben bírálta a német államszervezetet, a Bismarck utáni kormányokat, élete vége felé pedig - beteges és a főmű befejezésének rovására - részt vett a weimari alkotmány munkálataiban.

Még inkább paradoxnak látszik Max Weber közvetlen hatása. Ő maga szüntelenül hadakozott a „személyes színezetű professzori próféciaikkal”. Erről tanúskodik például az az előadása, amiből korábban idéztem. Egy másik részletben a „mit tegyünk?” nem éppen lenini, hanem tolsztoji kérdését taglalta, s itt az egyetemi oktatók felelősségének kérdését vette fel. Azt próbálta hangsúlyozni, hogy ha egyszer a XX. század eleji Európában már nincs próféta vagy megváltó, „...ha híradását már senki sem hiszi el, akkor azzal végképp nem fogják a Földre kényszeríteni őt, hogy professzorok ezrei államilag fizetett vagy privilegizált kis próféták gyanánt próbálják átvenni a szerepét előadótermeinkben. Ezzel csak azt érhetik el, hogy a fiatal nemzedéknek az a számos tagja, aki annyira áhítozik a próféta után, sohasem fogja felismerni teljes, roppant horderejében azt a fontos tényállást a próféta nincs itt.”³

E fejtegetés lendülete ma is megragadja az egyetemi hallgatókat – tanúsíthatom ezt saját tapasztalatomból. De nincs-e paradox hatása Weber álláspontjának? Nem fogadták és fogadják-e sokan ki nyilatkoztatásként ezt a tézist? S mit kezdjünk azzal az állítással, hogy a kutatómunka értelme és sorsa csakis az elavulás, illetve a helyesbítés, tökéletesítés, meghaladás lehet? Max Weber saját gondolatai és érvei között elég sok olyan akad, amely nem volt alkalmas az elavulásra és meghaladásra. Az ő művei nem porosodnak nagyobb könyvtárak raktáraiban – mint kortársai és utódai közül a többségé -, hanem újabb és újabb kiadásban jelennek meg, s ezeket nemcsak filológusok, kutatók és diákok olvassák, hanem úgynevezett „művelt olvasók” is szerte a világon. Pedig azonosítani nemcsak szerzőjük személyét nehéz, hanem a főművet is.

AFŐMŰ ZAVARAI

A főmű teljes kézírata hagyatékban maradt. Az első kiadást 1922-ben, Max Weber halála után két évvel Özvegye készítette elő. A kézirat keletkezésének történetét az I. világháború szakaszolja két időszakra.⁴ A világháború előtt, 1911-1913 között

írta Weber a *Második részt* (Rendszeres gazdaszociológia /I-III. fejezet/, Etnikai közösségek /IV. fejezet/, Vallásszociológia /V. fejezet/, Jog- és politikai szociológia /VII-VIII. fejezet/, végül pedig Az uralom szociológiája /IX. fejezet/). Később, a háború befejezése után, a forradalmak közepette és a weimari köztársaság létrejöttének idején, 1918 és 1920 között alkotta meg az Első részt (Alapfogalmak /I-II. fejezet/, Az uralom típusai /III. fejezet/, Rendek és osztályok /IV. fejezet/).

Özvegye, Marianne, azt jegyezte meg az első kiadás előszavában, hogy a töredékesség és befejezetlenség meglátszik a mű állapotán. Nem maradt fenn végleges tartalomjegyzék, ezért csak egy régebbi szerkezeti terv alapján igazodhattak el (ő és segítője, Melchior Pályi, Max Weber egykori tanítványa) a kézirat sorrendjén. A fogalmazás nyers állapotára vallanak indokolatlan ismétlések az empirikus részekben, illetve egyes, torzón maradt fejezetek. A mű szövegében egyenetlenül találni utalásokat vitakérdésekre és alternatív értelmezésekre, mert a szerzőnek nem volt ideje befejezni a szakirodalmi apparátus összegyűjtését és elrendezését abban a formában, ahogyan kívánatos lett volna, s ahogyan addigi műveiben tette.

A szöveg sorrendjét és a könyv egész szerkezetét azután a kéziratot gondozó J. Winckelmann a 4. kiadástól (1955) kezdve átalakította. Így például kihagyta az addig *Függelékben* szereplő *Zenészociológiát*, viszont megtoldotta a mű legutolsó alfejezetét az *Allamszociológiával*. Ezt – „lényegében didaktikus céllal” (1. 32. old.) –, de abban a hiszemben, hogy Weber eredeti szándékát követi – három másik Weber-műből ollózta össze Winckelmann. Nevezetesen 1. egy egyetemi előadássorozatból, amit Weber hallgatói lejegyeztek, később pedig kiadtak (ez magyarul is megjelent⁵), 2. egy eredetileg 1917-ben íródott cikksorozatból (ez nem jelent meg magyarul) és 3. egy, *A politika, mint hivatás* címmel tartott előadásból (ennek magyar fordítása külön kiadásban jelent meg).

A IV. és V. kiadás tehát így jelent meg (1956-ban és 1972-ben), és ezeket vették alapul a spanyol, francia, olasz és angol nyelvterületek kiadói és fordítói az 1960-as évek legelejétől. A fordítások maguk is fokozták az érdeklődést Max Weber életműve iránt. Ez az érdeklődés szinte töretlenül tart napjainkig nemcsak Európában és Észak-Amerikában, hanem Ausztráliában, Japánban, Indiában, Izraelben, több más ázsiai országban, szóval szinte mindenütt, ahol szociológiával foglalkoznak, s ahol részben We-

3 Uo. 153. old.

4 L. J. Winckelmann: *Max Webers hinterlassenes Hauptwerk: Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte* J. C. B. Mohr, Tübingen, 1986.

5 Magyarul: *Állam, politika, tudomány...* 368-461. old.

6 Más tanulmányokkal együtt a *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok* című kötetben (Közgazdasági és Jogi, Bd.. 1979).

7 Minderre I. W. Schlucker: „Wirtschaft und Gesellschaft. Das Ende eines Mythos. In: Uő.: *Re/igion und Lebensführung*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1988. 2. köt. 597-634. old.

ber vallásszociológiája, részben pedig a szóbanforgó munka keltette fel a kutatók figyelmét.

A magyarországi fordítások alapjául is ezek a kiadások szolgáltak. 1987-ben megjelent végre az 1. kötet, s ebben a magyar olvasó is megismerhette J. Winckelmann előszavait, bennük szerkesztői elveit és érveit. A 2/1. kötet 1992-ben jelent meg, s így a terjedelmes mű szövegének már majdnem a fele a hazai olvasó rendelkezésére áll. Miért is ne bízhatnánk abban, hogy hamarosan (?) követik a további kötetek, s lesz

vége teljes magyar nyelvű *Gazdaság és társadalom*)

Bizalmunkat azonban nemcsak a magyarországi könyvszakma régi és új problémái apasztják. A magyar kiadások persze nagyon is zavarba ejthetik címeikkel és válogatási szempontjaikkal az olvasókat (lásd a bibliográfiai összeállítást). De az igazi nehézségek nem itthon, hanem Max Weber hazájában támadtak. 1984-ben a tübingeni J. C. B. Mohr kiadó hosszas előkészítés után elkezdte a Weber-összkiadást. A vállalkozás azonban hamarosan megtorpant, s mint hírlik, többek között a szóbanforgó mű kapcsán.

A Weber-kutatók több pártra szakadtak. A „revizionisták” (Fr. Tenbruck, W. Schluchter és mások) szerint a fő probléma abból fakad, hogy az eddig *Wirtschaft und Gesellschaft* címen ismert kéziratokégek valószínűleg nem egyetlen, hanem több tanulmányt tartalmaznak. A filológiai kétségeket azonban súlyos elméleti és rendszertani problémák keresztezik. Például az 1. könyv első fejezetében vázolt terv, mely szerint a makroszociológiát cselekvéseméleti alapokra kell felépíteni. Max Weber gondolatmenete itt, a „társadalmi cselekvés” fogalmának meghatározása után, a cselekvést meghatározó indítékoktól tart a társadalmi kapcsolatok, a legitimitás, a rend és a harc kérdésein keresztül az átfogó politikai szervezetekig. Az alapfogalmak egymásutánja tehát az „elemi jelenségek”, a mikroszociológia világától mutat a társadalmi makroszféra felé, kellő Rendszerességgel. Ez a rendszer azonban később már eltűnik, a tárgyalás addigi menete megszakad, a további tárgyköröket és fejezeteket már nem egy ilyen koncepció jelölte ki. De vajon milyen? A kutatók egyik csoportja ezért azt kívánja, hogy a kiadó:

a Max Weber eredeti elképzelései szerint állítsa helyre a kézirat szerkezetét, a szövegek sorrendjét és

b/ ne fogadja el és ne ismétlje meg a mindenki által ismert címet *{Wirtschaft und Gesellschaft}*, amit Marianne Weber – szerintük megtévesztően – adott e kéziratoknak. A tanulmánykötetet – a szóbanforgó elemzők szerint a kézirat inkább gyűjtemény, mint egységes mű – a Max Weber által használt összefoglaló címmel (*Die Wirtschaft und die gesellschaftliche Ordnungen und Mächte - A gazdaság valamint a társadalmi rendek és hatalmak*) kellene végre megjelentetni.⁷

Mindezt egybevéve, fel kell tenni a kérdést: lehet, hogy végzetes sorsunk már megint utolért bennünket, magyarokat – s többi szomszédunkat Európa nem nyugati részén –, és már megint lemaradtunk, ezúttal a *Wirtschaft und Gesellschaft* teljes régebbi változatának fordításáról és kiadásáról, s talán egy új változatot kellene előkészíteni, mire a régebbit befejezzük, mire annak az utolsó kötete is ott lesz a könyvesboltokban? Azért ne vegyük túl komolyan ezt az eshetőséget! A *Gazdaság és társadalom* biztosan

változik a változó időben, de a kiadói döntések mégsem előidéznék, hanem inkább végigkísérni és kiegészíteni fogják majd a mű értelmezését. De már a jelen változat olvasójára is várnak a megértés és magyarázat izgalmi.

„ENTZABERUNG”.

DE MEGSZÚNT-E A VARÁZSLAT?

„Minél jobban előtérbe kerül az intellektualizmus, és minél inkább kiszorítja a mágiába vetett hitet – amivel párhuzamosan a világban végbeménő folyamatok fölszabadulnak a varázslat alól”, elvesztik mágikus értelmüket: már csak „vannak” és „megtörténnek”, de „jelentésük” már nincsen -, annál nyomatékosabban merül föl a követelmény a világgal és az életvitellel mint egészszel szemben, hogy egyik is, másik is jelentésének megfelelően és értelmesen rendezett legyen.” (2/1. 209. old.)

Max Weber 1917-ben

A főműnek ez a jellegzetesen hosszú mondata a „varázslat” megszüntéről szól, arról tehát, hogy a fokozódó intellektualizmus nyomán a világ „fel-” vagy „megszabadult a varázstól”. De az *Entzauberung* magyar fordítására talán mégis az a legjobb megoldás, amit Erdélyi Ágnes választott: a világ „fölszabadult a varázslat alól”. Így fordítva még erőteljesebb az a képzet, hogy az emberiség az őt megszálló, egész mivoltát beborító hatalomtól szabadult meg.

Max Weber művei magyarul

Az összeállítás csak a külön kötetben megjelent Weber-szövegeket tartalmazza. Ezen kívül sok fordítás jelent meg folyóiratokban, illetve szöveggyűjteményekben.

A PROTESTÁNS ETIKA ÉS
A KAPITALIZMUS SZELLEME. Ford. Vida Sándor. Franklin, Bp. [1923] 122 old.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM
SZEMELVÉNYEK. Összeáll. Varga Iván,
ford. Józsa Péter, előszó: Kemény István.
Közgazdasági és Jogi, Bp., 1967.
334 old.

ÁLLAM, POLITIKA, TUDOMÁNY
TANULMÁNYOK. Összeáll. Kemény
István, Varga Iván. Ford. Józsa Péter
Közgazdasági és Jogi, Bp., 1970.
461 old.

GAZDASÁGTÖRTÉNET. VÁLOGATOTT
TANULMÁNYOK. Vál. Bertalan László.
Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és
Jogi, Bp., 1979. 550 old.

Max Weber hosszú történeti folyamatnak látta ezt a fölszabadulást, amiben egyaránt és párhuzamosan változott meg az emberiség külső és belső természete, a „külvilág” és az emberek életvitele. A fölszabadítás azonban saját műve volt az elvarázsoltság emberiségnek. Mintha Mariónak nem lenne Cipollája, mintha önhipnózisát a maga erejéből oldaná fel, s most itt állna az új feladattal: értelmet kell adnia az éberen érzékelt világnak, s benne önnön életének.

Az *Entzauberung* racionalizációt jelent, s ezt elemzte Max Weber több nagy területen és kérdéskörben. Leírta először is a világkép átalakulását (az új gondolkodásmód, ismeretek, fogalmak, az új irányokba történő érdeklődés kialakulását, az új tudományok megjelenését, a kísérleti módszer elterjedését, a „matematizálódást” stb.), azután azokat a radikális változásokat, amelyek a társadalmasodás menetét és a gazdaságot formálták át – főként a tételes jogrendet, a szakigazgatást, a hivatali hatáskörök ésszerű elválasz-

tását s ezáltal a bürokráciát -, végül pedig a racionalizációt a cselekvési indítékokban, a motivációkban, az erkölcsben és az életvezetés egész gyakorlatában.

E rövid emlékeztetőből is látható, hogy Weber kiemelte addigi filozófiai összefüggéseiből a racionalitás elvét, s felhasználta azoknak az egymásba kapcsolódó változásoknak a jelölésére, amelyek egy rendkívüli hatású, az egész emberiség történetét eldöntő folyamat különböző területein mentek végbe. Ilyen értelmezésre sokféle készletet kaphatott. Korának, a századfordulónak új, tömegméretekben és általánosan alkalmazott szervezési elve volt a „racionális”, aminek legerőteljesebb képviselőit éppen Európa új, dinamikus és erőszakos hatalmában, az egységes Németországban ismerhette meg a szociológus. Az ő működésük nyomát tapasztalhatta mindenfelé, a nagyiparban és a tudományos kutatásban, a hadsereg szervezésében és a városfejlesztésben.

Max Weber érdeklődését a racionalizáció valamennyi elméleti és gyakorlati területe vonzotta, legerősebben azonban talán mégis az életvezetés és az életvitel racionalizációja. Főleg ezért, a gyakorlati magatartás szociológiai megismeréséért foglalkozott a vallási elvek, az erkölcs, az uralom, a hagyomány vagy a jogi kényszer elemzésével. Ezért tanulmányozta a protestantizmus történetét, Luther bibliafordításától a hollandiai, brit és észak-amerikai szekta szervezetiig, a vallásos aszkézis technikáitól a munkamegosztás és hivatás teológiai összefüggéséig. A protestáns etika elsősorban az életvezetés racionalizációja révén járult hozzá a módszeres vállalkozói magatartás (a kapitalizmus szelleme) kialakulásához. Ezért kereste a racionális életvitelben azt a tárgyat, melyen megvizsgálható, hogy mennyire szabadult föl a világek és társadalomformáló erők is „a varáz alól”.

Életében és azóta is sokan vitatták híres hipotézisét arról, hogy a protestáns etika és az „evilági aszkézis” vezetett egy új szellemiség kialakulásához s azzal együtt a szabad bér munkán és racionális üzemszervezeten alapuló kapitalizmus elterjedéséhez. Nem térhetek ki részletesen ezekre a vitákra, s a felmerült érvek sokaságára. Inkább azt hangsúlyoznám, hogy Weber elemzésében a tradíciókkal való szakításnak van döntő jelentősége. Ez nélkülözhetetlen, mert amíg a tradíciók szabályozzák az életvitelt, amíg a cselekvési normákat a „mindig is így volt” elve igazolhatja, addig áttörhetetlen korlátok húzódnak a gyakorlati magatartás racionalizációja előtt.

Weber ezzel kapcsolatban emeli ki a lutherizmus példáját. Hiába értékelték nagyra Luther hívei az „elhivatottság” értelmében vett világi „hivatást”- a *Beruf* ilyen jelentése is Luther bibliafordításához fűződik -, a lutherizmus mégsem arra ösztönözte híveit, hogy forduljanak szembe a világ hagyományos rendjével, hanem arra, hogy fogadják el azt. Ezért „a sajátosan hívő vallásosság nem tud egykönnyen szembefordulni a tradícióval, s így nemigen képes racionális vonásokat kialakítani az élet-

vitelben, önmagától egyáltalán nem ösztönöz arra, hogy racionálisan uraljuk és átalakítsuk a világot.” (2/1.267. old.)

Azért állította kutatásai központjába az életvitelnek a hagyománnyal szembe forduló racionalizálását, mert ebben látta a nyugati társadalom-alakulás világtörténelmi jelentőségű eredményét. A racionalizációnak ugyanis számos változatát lehet megkülönböztetni („...az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint és a legkülönbözőbb irányokban lehet racionalizálni”⁸) és a *Wirtschaft und Gesellschaft* valamint vallásszociológiai műveinek három kötetében Weber sok történelmi eseten, ázsiai és európai jelenségeken mutatta be ezt a sokféleséget. Kutatásainak igazi célja azonban mégsem a morfológiai leírás vagy osztályozás volt. Őt elsősorban az a történelmi út foglalkoztatta, amin csakis a nyugati társadalmak haladtak, de aminek Weber is egyetemes jelentőséget tulajdonított. Ezen az úton volt döntő jelentősége a tradíciókkal szakító, a társadalmi dinamikát választó racionalizációnak, s benne az életvezetés megváltozásának.

Kortársai másként értelmezték azt a folyamatot, amit ma „modernizációnak” neveznek. Az evolucionisták a technikai és szervezeti fejlettség szintjéhez, a marxisták a termelőerők színvonalához és az osztályviszonyok állásához, E. Durkheim pedig az értékrend egységéhez és a társadalmi integrációhoz mérte e folyamatot. Weber számára viszont főként az „életvezetés” nyújtotta a mércét. A varázstól való felszabadulás következményeit és a racionalizáció hatásait ennek tartalmain (értékeken, a tevékenységi célok és eszközök megválasztásán, magatartásnormákon és a szocializáció új mintáin) akarta lemérni. Ezért próbálta kijelölni és érzékeltetni azt a jelenségszintet, ahol a racionális világek jelentései, a társadalomszervezet és gazdaság új intézményei egybekapcsolódnak a cselekvők értékeivel és magatartásával.

Az életvezetésen mért racionalizálódás azonban súlyos definíciós és elemzési nehézségeket vont maga után. Ezek közül itt kettőre, a személyiséggel és értékekkel összefüggő problémákra hivatkozom.

Az emberi személyiség és az életvezetés összefüggései Freud és lélektani irányzata révén kerültek az érdeklődés homlokterébe már a *Wirtschaft und Gesellschaft* keletkezése előtt. A pszichoanalízis megváltoztatta erre vonatkozó tudásunkat, amikor egészen új világot tárt fel. Ez a világ a felnőttek élettörténetét fogja át, visszanyúlik gyerekkorukba és olyan lelki mechanizmusokból (tudattalan elfojtásokból, vágyakból, a „felettes én” tekintélyéből, illetve az ezeket kifejező álmokból, képzeletből, elszólásokból) áll, amelyek rendkívüli erővel szabályozzák énünket, általa személyiségünket és életvezetésünket is. Weber nem kívánta ezt az összefüg-

gést is belefoglalni az életvezetés racionalizálásának jelenségekörébe. Így azonban elmélete érzéketlen maradt olyan kérdések iránt, amelyekről nem vonatkoztathatunk el a magatartás-szabályozás és a szocializáció vizsgálatokor. Különösképp akkor nem, ha a racionalizációt – miként Weber is tette – az értékek széles skáláján kívánjuk értelmezni.

Weber nem elégedhetett meg a célracionalitás fogalmával, mert úgy látta, hogy a racionális cselekvések nemcsak a „kiszámíthatóságon” alapulhatnak,

A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A
KAPITALIZMUS SZELLEME
VALLÁSSZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOK
Ford. Gelléri András, Józsa Péter,
Somlai Péter, Tatár György. Utószó:
Lukács József. Jegyz. Berényi Gábor
(Társadalomtudományi Könyvtár)
Gondolat, Bp., 1982. 619 old.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM
A MEGÉRTŐ SZOCIOLÓGIA
ALAPVONALAI. I. SZOCIOLÓGIAI
KATEGÓRIATAN. Ford., jegyz.
Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi,
Bp., 1987. 329 old.

A POLITIKA, MINT HIVATÁS
Ford. Lannert Judit, László Géza
(Medvetánc füzetek) Művelődéskutató
Intézet, Bp., 1989. 91 old.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM
A MEGÉRTŐ SZOCIOLÓGIA
ALAPVONALAI. 2/1. A GAZDASÁG,
A TÁRSADALMI REND ÉS A
TÁRSADALMI HATALOM FORMÁI
Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és
Jogi, Bp., 1992. 373 old.

nemcsak az adott célokhoz történő eszköz-választást és ennek előlegezését jelenthetik. Cselekvésünk lehet „értékracionális” is, de ilyenkor nem a siker, hanem az a meggyőződés szabja meg magatartásunk irányát, hogy követnünk kell értékeinket [Weber példaként a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallás útmutatása, a kegyelet vagy egy fontos „ügy” értékét említi a meghatározást követő „kazuisztikában” (1. 53-54. old.)]

Az „értékracionalitás” fogalmát meg lehet kerülni ugyan (lásd például a „racionális cselekvés”-elméletet, a mai szociológia egyik legnépszerűbb irányát). Ez esetben a cselekvés-modellből kiküszöbölhetők a normatív összefüggések és az életformák ide vonatkozó konnotációi. Weber azonban nem akart elvonatkoztatni az értékek követésétől és a magatartást szabályozó normatív erőktől. Ellenkezőleg, ilyen komplex, az értékkövetés lehetőségét is magában foglaló racionalitás-fogalmat akart használni. Ponto-

8 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Gondolat, Bp., 1982. 86. old.

san azért, hogy történeti és szociológiai koncepciója minél teljesebben foghassa át azokat a normatív rendszereket, amelyek közreműködtek a varázslat alól való felszabadulás és az életvitel „értelmes” elrendezésének folyamatában.

Emiatt hiába is keresnénk a racionalizált életvezetés definícióját a *Wirtschaft und Gesellschaft*ban vagy másutt. De Weber leggyakrabban a tradíciókkal szembeforduló vállalkozást, a racionális üzem- és munkaszervezetet, a kalkulálható haszon elvárását és a hitelképesség megőrzését, a takarékoságot, főként pedig a józan hivatástudatot említi példaként történeti összefüggések tárgyalásakor. De csak ott.

Saját korának példáin már nem demonstrálta a cél- és értékkövetés egybevágó racionalitását. Műveinek és elméleteinek későbbi elemzői is (mint az európaiak közül Lukács György, Kari Löwith, Raymond Áron vagy Herbert Marcuse) gyakran hivatkoztak Max Weber borúlátására. Arra, hogy „jelenkor-elemzéseiben”, a hivatásválasztásról és korának politikai kérdéseiről tartott előadásában mennyire nyomatékosan hangsúlyozta a szabadságvesztés esélyeit.

Ezeket a veszélyeket a technikai racionalitás, a racionális munkaszervezet és a bürokrácia (tehát a racionális igazgatás) uralkodó folyamataiból vezette le. A varázslattól való felszabadulás után, az életvitel racionalizációját követően most a gépesített nagyipar szelleme veszélyezteti az emberiséget, főként pedig a gépies bürokrácia – így látta és láttatta Max Weber a XX. század elejét. Politikai tanulmányainak egyik híres passzusában ezt írta erről: „Mégmerevedett szellem az az eleven gép is, amelynek a bürokratikus szervezetet nevezhetjük a képzett munka specializációjával, a hatáskörök elhatárolásával, a szabályzatokkal és a hierarchikusan felépített engedelmisségi viszonyokkal.”⁹

1918 nyarán, a német csapatok kapitulációja előtt írta ezeket a sorokat, melyek később bekerültek a *Wirtschaft und Gesellschaft* utolsó fejezetébe. Önkényesen vagy nagyon is odatartozóan – ezt a kérdést sem tudjuk eldönteni. Mindenesetre ezek a sorok egész más tónusú háttérrel adnak gondolatainknak, amikor a modern életvezetés értelmességéről és a varázslattól felszabadult világról elmélkedünk.

Hadd utaljak a kommentárirodalomból két álláspontra. Az egyik szerint történetileg hűséges és visszamenőlegesen igazolható érvényű a racionális életvezetés leírása, de a modern társadalmakban egyre kevésbé lehet ilyen módon élni. Hires könyvében, *A magányos tömegben* D. Riesman ezt elsősorban a belülről irányított karaktertípus felszámolásával és a „kívülről irányított” jellem elterjedésével magyarázta, még a 40-es évek közepén. Harminc évvel később D. Bell a kulturális kiüresedésből, s főként a szekularizált erkölcs hatásaiból vezette le az életvitel megváltozását.¹⁰ Szerinte is ingatag „szociokulturális” talapzaton áll a modern

ember, mert világának valóságsszintjei – a technikai, gazdasági, a politikai és kulturális valóságok – nem illeszkednek kellően egymásba. A növekedés dinamikáját már régóta nem a protestáns etika adja, s nem is adhatja, hiszen ezt éppen a kapitalista felhalmozás és a szüntelen technikai megújulás számolta fel. Transzcendentális etika nélkül nincsenek értelmet nyújtani képes egyéni, családi célok, a kultúra pedig így nem lehet a társadalmi kapcsolatok és csoportok erős kötőanyaga.

Még radikálisabban bírálta Max Weber koncepcióját Marcuse.¹¹ Szerinte a racionalizációt nemcsak a tömegtermelés korában, hanem kezdetől fogva meghatározták a kapitalista termelési mód szabályozóerői és szervezeti feltételei, Weber pedig nem tudta értékmentesen elemezni ezeket. Ezért nem érthette meg azokat a nagyon is materiális erőket (tőkeakkumuláció, munkamegosztás), amelyek a formális racionalizáció során mennyiségekre redukálják az emberi minőségeket. Hiszen a „technikai”, „szervezeti”, „tudományos”, „gazdasági” racionalizáció nem az életvezetés egészét fogta át, hanem szétdarabolja a személyiséget, meggyengítve vagy háttérbe szorítva az öntudat szervező erejét és erkölcsi-esztétikai képességét.

A racionalizáció személytelen mechanizmusai nem a szabadság és méltóság kiteljesedéséhez, hanem az emberek alávetettségéhez, az általános elidegenedéshez és az életvezetés torzulásaihoz vezettek.

Úgy látom, hogy az utóbbi harminc évben szerzett tapasztalatok alátámasztják Marcuse diagnózisát. E tapasztalatok birtokában még megtévesztőbb lenne, mint előadása idején, ha elvonatkoztatnánk a racionalizáció által keltett irracionális folyamatoktól és destruktív hatásoktól. Azoktól a kérdésektől például, hogyan idézte elő a modern vegyészlet, a tudomány, az ipar és az agrotechnika az élővilág és földi környezet rendszeres pusztítását, vagy hogy milyen hatásai voltak és vannak a racionalizált hadviselésnek. De nem vonatkoztathatunk el a köznapi fogyasztás és a tömegkultúra ésszerűtlen és pusztító hatásaitól sem. Lehetséges, hogy a világ nem is szabadult fel a varázslat alól? A korábbi példához visszatérve: talán egy metahipnózishoz hasonlítható a racionalizáció, melyben Mariónak azt kell hinnie, hogy már felébredt? (De honnan is tudhatnák ezt a szociológusok?)

⁹ *Allam, politika, tudomány...* 403. old.

¹⁰ *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York 1976.

¹¹ *Industrialisierung und Kapitalismus*. In: O. Stammer (hg.) • *Max Weber und die Soziologie heute*. Tübingen, 1965 161-180. old.

¹² *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Közgazdasági eszjog, 1967. 241-256. old.

¹³ *A protestáns etika ...* 22. old.

¹⁴ *Max Weber in Amerika. Wirkungsgeschichte und Rezeptionsgeschichte Webers in der angloamerikanischen Philosophie und Sozialwissenschaft*. Passagen-Verlag, Wien

WEBER HATÁSA MAGYARORSZÁGON

Magyarországon a hatvanas évek második felében kezdték felfedezni Max Weberét. Voltak előzményei a felfedezésnek, hiszen 1923-ban megjelent *A protestáns etika* néhány fejezete, s tudnivaló, hogy Lukács Györgytől kezdve Hajnal Istvánon át Szálai Sándorig többen hivatkoztak erre a munkára és az életmű más részeire. Igazi népszerűségét nálunk mégis a hatvanas évek végétől, a magyar szociológia újjászületésétől számíthatjuk. Ekkoriban indultak meg az első nagyobb empirikus kutatások, ekkor alapították a kutatóhelyeket, s kezdték kiadni az új munkák mellett a szociológia klasszikusait is. Így jelent meg az első Weber-válogatás 1967-ben, amit Varga Iván szerkesztett, Józsa Péter fordított, s amihez az előszót Kemény István írta.

De talán a céhbéli szociológiánál is fontosabb figyelembe venni a Weber-hatás megismeréséhez és megértéséhez azt, amit a szociológiai „szemlélet” elterjedésének nevezhetünk. A *Gazdaság és társadalom* majd három év múlva az *Allam, politika, tudomány* tanulmányait így nemcsak a „felméréseket” tervező szociológusok kezdik olvasni, hanem mások is: filozófusok, történészek, jogtudósok, közgazdászok, néprajzosok, s egyáltalán, szinte mindenki, aki társadalomelmélettel és társadalomtudományokkal foglalkozott. Úgy emlékszem, hogy akkoriban mint igazi „bestsellereket” napok alatt szétkapkodták ezeket a köteteket, amelyek azóta is ritkaságszámba mennek a hazai antikváriumokban.

Mivel magyarázható ez a fokozott érdeklődés? Több tényezőt említhetünk. Max Weber átfogó társadalomelméletet munkált ki. Ez az elmélet új fogalmaival és téziseivel, új szemléletmódjával és sok minden egyébvel, ritka értékeivel vonzotta az érdeklődőt. Először is a részletek gazdagságával, rendszerességével és sokféleségével. A szakbarbárság s az egyre fokozódó társadalomtudományi munkamegosztás a hetvenes években amúgy is népszerűvé tette az „interdiszciplináris” irányokat. Ezek azonban (a mai „posztmodernhez” hasonlóan) tág teret nyitottak a dilettantizmusnak és a közzépszerűnek. Weber olvasója viszont azt érezhette, hogy szerzőjének bárkája biztosan halad a szakmai korlátoltság Szküllája és a sekélyesség Kharübdiszé között.

A második érték, ami talán ennél is vonzóbb volt, az a gondolattársító, illetve gondolkodásra készítő erő, amit a század eleje óta megőriztek Weber szövegei. Emiatt érezhették őket aktuálisnak a hatvanas-hetvenes évek magyar olvasói. Tudományelméleti munkái olyan kérdéseket és értelmezési szempontokat hívtak elő (értékmentesség *versus* elkötelezettség), történeti okfejtései (protestáns etika és vállalkozószellem *versus* eredeti tökefelhalmozás és kapitalista termelési mód), főként pedig a társadalmi osztályokról, az uralomról és a politikai intézményekről szóló elemzései (legális

uralom és bürokrácia *versus* elidegenedés *versus* rélszocializmus), melyek az akkori érdeklődés előterében álltak.

A Weber-hatás tehát egybeesett a hatvanas-hetvenes évekbeli elméleti és társadalomtudományi érdeklődés fő irányjaival. A korabeli Magyarország felfedezésére vállalkozó szociológusokat is újragondolásra indította az olvasmány-élmény. Például Webernek az osztályok, rendek, pártok között tett megkülönböztetései¹² sokkal termékenyebbnek tünnek a társadalmi viszonylatok egészének megismeréséhez már a hetvenes években is, mint akár a hivatalos *történet* üressé vált osztályfogalmai, akár pedig a társadalomelmélettől elforduló rétegződési modellek. Ugyanez vonatkozik az életvezetés fogalmára, melyeknek hatása érzékelhető többek munkáiban, például a két Weber-kötet megjelentetésében fontos szerepet játszó Kemény István vagy Losonczy Ágnes, H. Sas Judit tanulmányaiban.

A FORDÍTÁS

Erdélyi Ágnes kutatásainak és fordításának köszönhető az új, immár teljesnek ígérkező magyar *Gazdaság és társadalom*. Munkája eredményét az olvasó akkor tudja méltányolni, ha megpróbálja felbecsülni, hányféle szakterületen kellett hosszabb vagy rövidebb tanulmányokat folytatnia, de legalábbis kalandoznia a fordítónak. Csak példaként említeném az ókori, középkori és újkori gazdaságtörténetet, a pénzügyelméletet, a teológiát, az európai és ázsiai vallások történetét, a jogfilozófiát, a politikai pártok, az államszervezet és a közigazgatás szociológiáját, az etnoszociológiát és természetesen a gazdaságszociológiát. Max Weber maga is hangsúlyozta több írásában,¹³ hogy nem szakembere számos segédtudománynak. Ezt fordítói is elmondhatják magukról. Sőt, a tudományos kutatás továbbra is fokozódó szakosodása miatt csak egyre szűkebb területnek lehetnek szakemberei. Annál fontosabb, hogy széles látókörű és nagy tudású fordító kezdjen ebbe a munkába.

Erdélyi Ágnes – és a fordítását ellenőrző Bertalan László – ilyen tudós, munkájuk eredménye pedig igazi tudományos teljesítmény. A fordító, akinek németül most jelent meg monográfiája Max Weber műveinek fogadtatásáról az amerikai szociológiában,¹⁴ a *Wirtschaft und Gesellschaft* egyik legalaposabb ismerője. Több helyen figyelembe vehette és követhette elődei, főként Józsa Péter egykori megoldásait. Mégis, egészében új magyar szöveget alkotott. Nemcsak pontosan követte az eredetit, hanem többnyire azt is sikerült elérnie, ami a legnehezebb: a magyar nyelv sajátosságainak megfelelő, de torzításmentes szöveget. Hadd érzékeltessem ezt egy példával!

A *Wirtschaft und Gesellschaft* első „félkötetének” egyik helyén (az uralom típusairól szóló fejezet 1/6. pontjában) Max Weber arról ír, hogy az uralom na-

gyon sokféle módon befolyásolja az embereket, annyira, hogy még az iskolai beszédre és írásmódra is rányomja bélyegét. Ezt a gondolatmenetet a következő mondatral vezeti be: „Der Bereich der herrschaftsmässigen Beeinflussung der sozialen Beziehungen und Kulturerscheinungen ist wesentlich breiter, als es auf den ersten Blick scheint.” Józsa Péter fordítása így hangzik: „A társadalmi kapcsolatok és a kulturális jelenségek uralomszerű befolyásolásának területe sokkal szélesebb, mint az első pillantásra látszik.”¹⁶ Ez a megoldás pontosan arról szól, ami az eredetiben olvasható, megőrzi annak szerkezetét és szórendjét, s a magyar olvasó maradéktalanul megismerheti belőle a német szöveget. Mégis, Józsa fordításának gyengéje éppen itt, a túlságos hűségben van: a németes szerkezet megőrzésében. Erdélyi szövege ezt azonnal érzékelteti velünk. Ez így hangzik: „Az uralom lényegesen szélesebb körben befolyásolja a társadalmi kapcsolatokat és a kultúra jelenségeit, mint első pillantásra hinnők.” (1. 223. old.) A legfontosabb különbség így foglalható össze: a mondat alanyának birtokos szerkezetét Józsa „egy az egyben” lefordította, Erdélyi viszont felbontotta. Ennek következtében Józsa mondatában névszói szerkezet maradt az állítmány, míg Erdélyiébe igei állítmány került – s ez „an sich” is inkább megfelel a magyar nyelv kívánalmainak. További előnye Erdélyi megoldásának, hogy az „uralom” lett az alany, tehát nem kellett az idegenül hangzó „uralomszerű”-nek fordítania a „herrschaftsmässig”-et. Mindent egybevetve: mondata épp annyira pontosan adja vissza az eredeti jelentést, mint Józsa Péteré, de magyarosabb, nyelvünknek inkább megfelel.

Sok példát lehetne idézni ilyen „kézenfekvő” megoldásokra, melyek valószínűleg többször fáradságosak, mint könnyűek. A fordítói munka értékelését most a hibák és vitatható megoldások felsorolásával kellene folytatni. Találtam olyan kifejezéseket és szövegrészeket, mint a „tisztán pénzszámolást folytató háztartás” (1. 103. old.), amit például adóbevallás idején olvasva félre (?) is érhetünk, de nincs kedvem ezek közt mazsolázní. Bírálatom akkor is aránytalanul kisszerű lenne, ha felemlegetném egyes terminusok nekem jobban tetsző változatait.

Alkalmasabb kritikai célpont híján hadd fogalmazzak meg inkább egy újabb kérdést, ezúttal a német és magyar szintaxis különbségeiről, illetve az ebből fakadó fordítási gondokról. Erdélyi Ágnes többnyire ragaszkodott a szöveg eredeti mondatszerkezetéhez. Egyben hagyta s nem szedte szét a körmondatokat több mondatrá, illetve a többszörös birtokos szerkezeteket mellékmondatokká. Pedig tudjuk és érzékeljük, hogy a magyar nyelv (még a tudományos értekezés nyelve is) meglehetősen nehezen túri a németes mondatszerkezetet, főképp pedig a német idealista filozófusok – és az általuk teremtett nyelvi stílus hagyományát a társadalomtudományokban is kisebb-nagyobb mértékben folytatók – kifejezésmódjára jellemző, véget nem érő vagy mindenesetre annak

lászó mondatokat, amelyek az alannyal szüntelenül bujócskázásra készítetik az amúgy – ilyen vagy amolyan ok miatt – nem igen szívesen bujócskázó, mert elfáradt olvasót. Szerintem jobb megoldás az, ha felbontjuk a leghosszabb és legbonyolultabb körmondatokat. De tudom, hogy nem lehet jó szabályt hozni arra, meddig rövid és egyszerű egy kifejezés, és honnan kezdve számít a mondat hosszúnak és bonyolultnak.

Ez a probléma régóta foglalkoztatja a magyar fordítókat. Hadd idézzem Babitsot, aki Kant *Az örök béke* című műve fordításának bevezetőjében így írt: „...fölapróztam a hosszú mondatokat, szétszedtem a gondolatot, molekuláira, hogy azok külön észrevehető és átgondolhatók legyenek és aztán maguktól olvadjanak össze az olvasóban. Mintha egy régi modorú képet valaki pointillista stílusban másolna... Micsoda munka volt! s a végén nem sikerült. A rossz stílus megmaradt rossz stílus; a hosszú mondatok minden szétdarabolás után is hosszúak.”¹⁷

Igen, a két nyelv mondatszerkesztésének jellegbeli különbségeit nem lehet megkerülni, s az ebből fakadó nehézségeket nem lehet kiiktatni a fordított szövegből. Esetenként kell eldönteni, hogy milyen lehet a viszonylag legjobb megoldás. Az új magyar *Gazdaság és társadalom* olvasói legtöbbször ilyen megoldásokkal találkozhatnak. □

15 *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. kiad. Tübingen, 1972. 123. old.

16 *Gazdaság és társadalom. Szemelvények...* 71. old.

17 új Magyarország Rt., Bp., 1918. 5. old.